

СОҢ-КӨЛДҮН КОРУК БӨЛҮГҮНДӨ КЕЗДЕШКЕН СУУДА СҮЗҮҮЧҮ ЖАНА СУУ БОЮНДАГЫ КУШТАР

Водоплавающие и околоводные птицы заповедной зоны Сон-Куля Natatorial and littoral birds of conservation area Son-Kyl

Аннотация: бул макалада Соң-Көлдүн корук бөлүгүндөгү сууда сүзүүчү жана суу боюндагы куштарды 20 жыл мурун изилденип, акыркы мезгилдерде кандай өзгөрүп жатканын 2008-жылдан бери түрдүк курамын таралышын жана сан жагынан өзгөрүүсүн изилдеп жаңы маалымат берилген.

Аннотация: в данной статье приведены новые данные по изменению численности и распространению водоплавающих и околоводных видов птиц заповедной зоны Сон-Куля, начиная с 2008 года, поскольку последние исследования проводились 20 лет назад.

Annotation: to this article data are driven on the change of quantity and distribution of natatorial and littoral species birds of the protected zone of Son-Kyl after 2008.

Негизги сөздөр: сууда сүзүүчү; суу жээгиндеги куштар; көлдүн корук бөлүгү; коргоого алынган түрлөр; куштардын саны; биологиясы жана таралышы; көлдүн аралчалары.

Ключевые слова: водоплавающие; прибрежные птицы; заповедная зона озера; охраняемые виды, биология;

Keywords: natatorial; littoral birds; conservation area of lake; protection species; biology;

Кыргызстанда Каратал-Жапырык коругу деңиз деңгээлинен эң бийик типте жайгашкан коруктардын бири. Белгилүү болгондой, Каратал-Жапырык мамлекеттик коругу 1994-жылы уюшулган. Бул корукка эки чоң аймак Соң-Көл жана Чатыр-Көл тиешелүү. Негизинен корук Көк-Жар суусунун жээктеринен орун алып карагай токойлордун экосистемасын коргоого багытталган [10]. Авторлор көрсөткөндөй, коруктун жалпы аянты 5980 гектар, ал эми Соң-Көлдүн корук бөлүгү көлдүн чыгыш жагын ээлеп, аянты 5900 гектар, Чатыр-Көлдүкү – 7148 гектар түзөт.

Учурда коруктардын аткарган функциясын жана ролун жаңы көз караш менен кароого туура келет. Жашоо чөйрөсүн жана планетанын климатын биосферанын табигый экосистемасын гана эмес, анын табигый жаратылышын жөнгө салуусу ыктымал [9]. Адам өздөштүргөн жерлер, өнөр жайлар, транспорттор, айыл-кыштактар жана шаарлар планетанын экологиялык туруктуулугун бузуучу күчтүү очоктордон болуп саналат. Мындай абалда коруктардын ролу эң зор. Аларды биологиялык жана экологиялык ар түрдүүлүктүн туруктуулугун сактоочу очогу жана булагы деп санаса болот.

Макаланын негизги максаты - сууда сүзүүчү жана суу боюндагы куштардын Соң-Көлдүн корук бөлүгүндөгү куштардын мезгилдин өзгөрүүсүнө жараша таралышын жана сан жагынан өзгөрүсүнө байкоо жүргүзүү эле. Бул иш 2008-жылдан бери уланууда.

Кыргызстанда канаттуулардын таралышын жана түрдүк курамын көптөгөн окумуштуулар изилдеген [12,13,14,15]. Ал эми Борбордук Тянь-Шандын бийик тоолуу сууларындагы жана көлмөлөрүндөгү куштардын биологиясын, ар түрдүүлүгүн, сан жагынан өсүшүн 1953-жылдан 1990-жылга чейин куштар боюнча адис, орнитолог А. Кыдыралиев [8] изилдеп, өзгөчө Соң-Көл жана Чатыр-Көлдөрдүн тегерегине байкоо жүргүзгөн. Б.К. Кадырова менен Т. Омуралиевдин [5] макаласында көрсөткөндөй Каратал--Жапырык мамлекеттик коругуна тиешелүү Соң-Көл участогунун айрым аймактарында канаттуулардын 15 түркүмүнүн өкүлдөрү катталган.

Таралышы боюнча авторлор сүзүп жүрүүчүлөр, суу жээктегилер, суу-саздардагылар, тоо этектердеги жана сайлардагы куштар деп бөлүшкөн. Бардыгы болуп 71 дей канаттуулардын түрлөрү катталган. Авторлор бергендей булардын арасынан саны жана таралышы боюнча таранчы сымалдуулар үстөмдүк кыларын жазышкан.

Иштин материалы жана методикасы

Коруктун Соң-Көл бөлүгүндө сууда сүзүүчү жана суу жээгинде кездешкен куштардын түрдүк курамына жана санына изилдөө өткөрүлдү. Ал үчүн орнитологияда колдонуучу жалпы методика [4] менен иш жүргүзүлүп, айрыкча маршруттук методдор [11] менен иштегенде бир багытта басып, эсепке алынуучу куштар туурасынан 20 м (сол жана оң тарапка 10 метрге кетет) аралыкка саналат. Куштарды саноодо эгер кичине топ болсо бирден саналып, көп сандаган куштар болсо 10-50 особдор саналып алынат. Учуп жүргөн куштардын бийиктигин жана алыстыгын 8^x эсе чоңойтуп көрүүчү дүрбүнүн жардамы менен аныкталды. Бийик же алыс учкан куштардын уруусу жана тукумуна чейин аныкталды (6).

Деңиз деңгээлинин бийиктигин жана анын координаттары «GPS-12» навигатордун жардамы менен аныкталды. Ал эми сууда сүзүүчү жана суу жээгинде кездешкен куштар «Sony» санарип фотоаппараты менен тартылып алынды. Куштардын кыргызча аталышы А.Алдашевдин [1,2] сөздүктөрү менен берилди.

Алынган маалыматтар жана ага талкуу жүргүзүү.

Соң-Көл – көлөмү боюнча республикада Ысык-Көлдөн кийин экинчи орунда турган көл, ал деңиз деңгээлинен 3015-3020 м бийиктикте жайгашып Ички Тянь-Шань системасына кирет. Көлдү түндүк тарабынан Соң-Көл тоосу, түштүгүнөн Боор-Албас тоолору курчап өзүнчө бир ойдуңду пайда кылат. Көлдүн узундугу чыгыштан батышка карай 57 км ди түзсө, туурасы 29-30 км түзөт. Көлдүн жалпы аянты 290 км^2 . Ысык-Көлдөн айырмаланып Соң-Көлдөн бир гана

Кажырты суусу агып чыгып Нарын дарыясына кошулат[8]. Көлдүн суусу жаз-жай мезгилинде карлардан жана мөңгүлөрдөн аккан суулар менен толтурулуп турат. Бирок кээ бирлери ири суулар катары көлдү суусу менен толуктап турушат, алар Кум-Бель, Таш-Дөбө, Кара-Кече жана Ак-Таш суулары. Көлдүн эң терең деген жери 13,5 -20 м (батыш тарабы), чыгыш тарабынын тереңдиги 2 м ден 6-8 м ге чейин жетет. Чыгыш жана түштүк-чыгыш тарабы тайыз келгендиктен айланасында өлөңдөргө [3] бай келген көптөгөн майда аралчалар менен суу-саздак жерлер орун алган [9]. Ошол өлөңдөрдөн пайда болгон жерлери көлдүн 100 м аралыкка чейин жетет. Ошентип өлөңдөрдөн турган жээктери 50-60 м тилкени пайда кылып, бир нече километр ге чейин созулат. Албетте мындай аймактар жүздөгөн куштар үчүн жагымдуу келип жыл сайын уялашат. Көлдүн суусу тузсуз келгендиктен ичүүгө да жарайт [5].

Соң-Көлдүн тайыз жерлери жана булуңдары суу астында өсүүчү балырар, харалар жана башка шалбаа өсүмдүктөргө бай келип, ар кандай өрдөктөр менен каздардын азыгы болуп саналат. Мындай аймактардын жалпы аянты 1500 гө жакын гектарды түзөт. Көлдүн тайыз жерлери, ошондой эле майда суулары, көлмөлөрү ар түрдүү омурткасыз жаныбарларга, алсак капталдап сүзүүчүлөр, хирономиддер жана алардын личинкалары, калак буттуу майда рактар, моллюскалар жана башка жаныбарларга бай келет.

Алар көптөгөн куштардын - арам өрдөктөрдүн, чардактардын, чабакчылдардын, өрдөктөрдүн, чулдуктардын жана башка куштардын азык рационунун курамына кирет [7,8]. Туш тарабы жайытка бай келген Соң-Көл өрөөнү бетегелүү жана көк жайык келип мал кармаганга ыңгайлуу болот. Көлдүн тоо-талаа ландшафтары тоонун түштүк бетин ээлеп 2200-3000 м бийиктикте жайгашкан. Жайкысын салкын, абанын температурасы кээде гана 20^0 араң ашат. Кээ бирде жаан-чачын көп болот. Жаан-чачындын орточо көлөмү жылдын жылуу мезгилинде 300-400 мм ге жетет, ал эми ноябрь-март айларында – 100-150 мм түзөт [10].

Соң-Көл май айы жана июндун башына чейин эрибейт. Күн жылыган сайын муздар кетип, көлдүн бети ачылып, көптөгөн келгин куштардын кучагына толот. Күзүндө көл

октябрь айынын экинчи жарымынан тартып тоңо баштайт. Декабрь айында ал толугу менен тоңуп, муздун калыңдыгы 100-120 см ге чейин жетип калат [5].

Корукка тиешелүү аймактар көлдүн күнгөй-тескейин жана чыгыш жагын ээлейт. Соң-Көл – уникалдуу көлдөрдүн болуп саналат. Бул жерге жаз-жай айларында миндеген куштар келип уялашат, түлөөсү башталганда келишет же учуп өтүүдө эс алышат. Алардын ичинен сейрек кездешүүчүлөр да бар, алар тоо казы, каркыра, кара кунас, чулдуктар жана башкалар. Кеңири таралуучулар өрдөктөрү, чулдуктарды, чардактарды белгилеп кетсе болот. А.К Кыдыралиевдин [8] маалыматтарына караганда көлдө куштардын 36 түрү катталган. Алар негизинен сууда сүзүүчүлөр жана суу боюнда кездешкен куштар болуп саналат.

Көлдүн куштарын терең изилдегенден бери 20-25 жыл өтүп, көп өзгөрүүлөр болду алсак, бийик тоолуу көлмөлөрдүн, адамдардын чарбалыгы, балык уулоо, малдардын эсепсиз жайылышы жана кийинки кезде туристтик багыттын өнүгүшү Соң-Көлгө түздөн түз же кыйыр таасир берүүдө. Көлдүн суусунун деңгээлинин төмөндөшү, 1 метрге азайды. Мурдагы куштар уялаган аралчалар мисалы, «Каз уя» деп аталган үч аралча толугу менен толкунга желип жок болуп, адамдар пайдаланууга оңой болуп, суу алдынан жаңы аралчалар пайда болууда. «Батай» аралы 1990-жылдары узуну 1 километр туурасы 50 метрге созулчу, ал эми азыркы мезгилде суунун деңгээли түшүп, аянты чоңойуп, аралчанын чыгыш бөлүгү жээкке жакындады, кийин аркы жээги менен биригиши мүмкүн. Аралдын чыгыш бөлүгү көптөгөн аралчаларга айланып, сууда сүзүүчү куштар үчүн ыңгайлуу шарт түзүлүүдө, алсак, өлөңдү саздак жерлер көбөйүп куштар уялоо үчүн ыңгайлуу жер болуп саналат. Эң негизгиси бул жерден куштар жемин таап, жашынууга ыңгайлуу шарттар түзүлүүдө. Соң-Көл көлүнүн жарымы корукка, калган бөлүгү коргоолучу бөлүк болуп саналат. Коруктун аянты 8,6 миң га болсо, анын ичинен 5,2 миң гектары суулар ээлейт. Азыркы учурда суунун аянты кичирейип, кургак аянттар көбөйүүдө. Ага жараша сууда сүзүүчү куштардын жайгашышы өзгөрүүдө, ошондуктан Соң-Көлдө куштарга байкоону улантуу зарыл.

Соң-Көлдө сууда сүзүүчүлөрдүн жана суу боюнда жүрүүчүлөрдүн көп түрү кездешет. Б.К. Кадырова менен Т.Омуралиевдин маалыматы боюнча 30га жакын түрү катталган [5]

Кулактуу арам өрдөк (Podiceps nigricallus) – үйүрү менен уялоочу куштарга кирет. Соң-Көлдө «Батай» аралынын бойлорунда өлөң чөптөргө сууда калкыган уя салышат, да анда киргил ак түстөгү сүйрүү формадагы 3-4 жумуртка туушат. Коркунуч туулса уясын ал жердеги өлөң чөптөр менен жаап кетүүгө үлгүрөт. Бул көрүнүш көпчүлүк арам өрдөктөргө жана башка куштарга мүнөздүү. 2008-жылы 20-июлда жумурткадан чегилип балапандар чыга баштаганын байкадык. Мурда алар «Каз уя» деп аталган үч аралчадан турган өлөңдүү сууларга уяларын салса, азыркы учурда көлдүн чыгыш тарабындагы «Батай аралынын» айланасындагы саздуу өлөң чөптүү жерлерге уяларын сала баштаганын көрдүк. 2008-жылы август айынын башында кулактуу арам өрдөк чоңдорунан бир аз эле кичине келген эки балапанын ээрчитип жүргөнүн байкадык. Ал эми ушул жылы июль айынын аягында балапандары чоңоюп, чоңдорундай болуп калганын көрдүк. Биздин эсептөөлөрдө корук жерлеринде бул өрдөктөрдүн саны 150 чейин жетти.

Мүйүздүү арам өрдөк (Podiceps azurites) – кулактуу арам өрдөктөргө салыштырмалуу бир кыйла аз санда кездешет. «Батай» аралдарынын чыгыш тарабындагы саздуу тайыз өлөң чөптөрдүн арасына бирден калкыма уя салышат. 2015-жылы 28-июлда санап учурунда 5 даана уя учурады.

Чоң арам өрдөк (Podiceps) – Соң-Көлдө уялоочу өрдөктөрдүн бири. Акыркы жылдары көлдөгү балыктардын санынын көбөйүшү, бул өрдөктөрдүн санынын көбөйүшүнө алып келди. Чоң арам өрдөктөр Соң-Көлгө көлдөгү муздун эриши менен учуп келишет.

2008-жылы 5-июлда «Батай» аралында саздуу өлөң чөптөрдүн арасына, ал эми айрымдары суунун үстүндөгү чымдарга уя салганын байкадык. Ошол учурда 5 арам өрдөк уяда отурса, айрымдарынын балапандары энесинин жонунда минип жүргөнүн көрдүк. Ал эми июлдун аягында бул аралдагы арам өрдөктөрдүн балапандарынын өлчөмү чоңдорунун өлчөмүндөй болуп калат.

Аңыр (Tadorna ferruginea)– Соң-Көлдө демейдеги куштардын бири. Соң-Көлгө таң атары менен учуп келет да, уялоо убагында аска тоолордогу ийиндерге жаракка конуларга, кээде суу боюндагы суурлардын ийиндерине уялап, андан соң көлгө балапандарын ээрчитип кетет. 2008-жылы 10-майда көлчүк сууда эң кызыктуу окуяга күбө болдук, эки үйүр аңырлардын 6 балапандары бар экен. Биринде 6 балапандан турган, эки үйүр бири бирин кубалап жатышты, 30 мөнөтка чейин байкоодон соң, аңырлардын күчтүүрөөк келген жубу, экинчи жуптун аңырларын кошуп алышты. Кыясы аңырлар өтө эле бала саак болушабы, башка аңырлардын балапандарын тартып, өзүмдүк кылып аларын байкадык. Эгерде коркунуч туулса энелеринин белгиси боюнча өлөң чөптөргө жашынат, эгер кубаласа сууга терең чумкуп кутулушат. Көпчүлүк убакыттарын суу боюндагы өтө саздуу жерлерде өткөрүшүп, балырлар менен тамактанышат.

Соко кайырма өрдөк (Anas platyhynchos) – көлдөн тоң кетери менен учуп келишет. Уялоого май айынын ортосунда киришет. 2008-жылы 20-июнда «Батай» аралынын тегерегинде пайда болгон аралчалардын чет жакаларына уя салышкан. Бул аралда 26-июнда 8 жумурткасы менен кайырма табылган. Жумурткасы ак түстө болуп, өлчөмү 5,8×4,0; 6,2×4, 5,9×4,0 экен. Уянын сырткы диаметри 20×17, ички диаметри 13 см болду. Июль, август айларында түлөп, учууга жөндөмдүү болуп калышат. Көпчүлүк учурда суудагы калың өлөң чөптөрдүн араларында жүрүп тамактанышат. 2008-жылы 8-августта

«Каз уя» аралдарынын өлөң чөптөрүнөн 3 кайырма өрдөктөр анча алыс эмес учуп чыгышып, кайра кулап түшүштү, кыязы бул балапандар түлөп бүтө элек көрүнөт. Мындан кайырма өрдөктөрдүн уялоо убактысы ар түрдүү болуп, созулуп өтөрүн байкадык.

Жазы тумшук өрдөк (Anas cyreata) – Соң-Көлдө «Каз уя» аралдарынан 2008-жылы 7-июнда 10 эркеги жана ургаачысы кошулуп учуп жүргөнүн байкадык. Ушул эле жылы июль айында аралчадан 2

жазы тумшук өрдөктүн уяда басып отурганын таптык. Бул өрдөктүн Соң-Көлдө уялоосуна талаш жок.

Чоң чүрөк өрдөк (Anas querquedula) – Соң-Көлдө Кара-Кече жол бойлорундагы көлмө сууларда 16 өрдөк отурганын санадык. Ал эми 2008-жылы 23-июнда көлдүн чыгыш тарабында эркек, ургаачы 2 өрдөктөрдү кездештирдик.

Борчун өрдөк (Anas strepera) – көлдүн музу эрири менен учуп келишет. 2008-жылы 23-июнда «Манас тулгасынын» тушундагы өлөң аралчада борчун өрдөктүн 2 эркеги жана ургаачысы жүргөнү байкалды. Борчун өрдөгү уяларын аралчалардын кургагыраак өлөңдү жерлерине салып, анча чоң эмес тайыз көлмөлөрдө жемин таап жешет. «Каз уя» аралчаларында борчун өрдөгүнүн 25 даанасын 2008- жылы 5 июлда санадык.

Чаар ала өрдөк (Anas penelope) – бул өрдөк көлдөн учуп өткөндө жана түлөө мезгилдеринде учуп келишет. 2008-жылы 6-июлда «Каз уя» аралчаларынын боюндагы көлмөдө, саздуу көлчүк сууда 2 чаар ала өрдөктүн отурганын байкадык. А.Кыдыралиев Соң-Көлдөн чаар ала өрдөктү 1990-жылы жай-күз айларында (август, сентябрь) кездешээрин белгилеген. Биздин байкоолорубузга краганда бул өрдөк көлдө мурдатан бери эле уялайт.

Кыл куйрук өрдөк (Anas acuta) – көлдө көп жылдан бери уялайт, анткени 1990-1993 жылдардан бери булардын уяларына байкоо жүргүзүүдөн билебиз. 2008- жылы 21-июнда көлдөгү «Каз уя» аралдарынан кичинекей аралчаларында кыл куйрук өрдөктү 16 жумурткасы менен таптык, жумурткасы сүйрү келип, ак түстөгү бир аз кызгылт сымал тактары болот экен, өлчөмү 51×38-54×37мм.

2008-жылы 6-июлда «Каз уя» аралдарында кыл куйрук өрдөктөрдөн 16сы, жазы тумшук өрдөктөрдүн – ону, чачылуу чумкуч өрдөктөрдүн – он төртү, кызыл баш чумкуч

өрдөктөрдүн – беши башка арам өрдөктөр менен бирге тамактанып, жай сүзүп жүргөнү байкалды.

Кызыл тумшук чумкугуч өрдөк (*Netta rufina*) – Соң-Көлдө уялаганы тууралуу 1975-жылы 10-май айында өз изилдөөлөрүн орнитолог А. Кыдыралиев 1990-жылы чыккан эмгегинде жазган. Биздин байкообузда 1990-жылы 20-июнда «Батай» аралынын өлөңдү тайыз суу бойлорунда уясы табылган, уя суу жээгинде өлөң чөптөргө жабышып салынган, анда түсү ак болгон 7 жумурткасы бар экен, өлчөмдөрү 57×3,9; 57×41мм түзөт.

Чачылуу чумкугуч өрдөк (*Aythya fuligula*) – көлдө дайыма уялоочу куш. Алардын уялоосу жөнүндөгү алгачкы маалыматтарды А.Кыдыралиев 1956-жылы байкаганын 1990-жылы жазып чыккан. Биздин байкообуз боюнча 1991-жылы 7-июлда «Каз уя» аралында бул куштардын кездешерин көрдүк. Кийин алардын уяларынын саны азайышы менен бирге жаңы аралчалар пайда боло баштаган, анткени ал суунун деңгээлинин төмөндөшү менен байланыштуу. Ушул эле аралчада 2003-жылы 7-августа чачылуу өрдөк 8 балапан ээрчитип жүргөнүн көрсөк, 2008-жылы 6-июлда 14 чачылуу өрдөктүн көл жээгинде сүзүп жүргөнүн байкадык. Ал эми 2015-жылы 26-30 июлдагы эсептөөлөрдө чачылуу чумкуч өрдөктүн корук бөлүгүндө 100 жакынын санадык. Жыл өткөн сайын булардын санынын көбөйүп бара жатканынын байкаса болот.

Кара каз (*Phalacrocorax coroo*) – калак буттуулар түркүмүнө кирет. Кара каздар Соң-Көлгө келе башташы көлдө балыктын болушу менен байланыштуу. 1992-жылдан баштап көлдө бирин-серин кара каздар жайкысын пайда боло баштады. 2008-жылы 6-июлда «Каз уя» аралдарында пайда болгон майда аралчаларда кара каздын 12 си башка куштар 16дай каткырычы чардак жана башка өрдөктөр менен жээкте отурушканы катталды. Биздин баамыбызда байкоого алынган Ысык-Көл коругунда уялаган 60 жуп кара каздар Соң-Көлгө учуп келиши мүмкүн. Бирок кара каздардын Соң-Көлдө уялоосу тууралуу маалыматтар жок.

Көк кытан (*Ardea cinerea*) – көлдө бирин-серин кездешет, июль айларында суунун өлөңдү тайыз жерлеринен кездештирдик.

Кара кунас (*Ciconia nigra*) – Кыргызстанда өтө сейрек кездешүүчү куштардын бири. Соң-Көлдө «Батай» аралында 2008-жылы 6-июлунда 3 кара кунас жүрсө, көлдүн башы болгон Манастын тулгасындагы жол боюнан 2 кара кунасты байкадык. Алардын баары жетилгендери экен. Булар учуп өтүү мезгилинде Соң-Көлдө жем издөө же эс алуу үчүн токтошу мүмкүн. Кара кунастар аска тоолорго уялоосу белгилүү.

Каркыра (*Anthropoides virgo*) – бул куштун Соң-Көлдө уялоосун алгач 1956-жылы А. Кыдыралиев изилдеп, 1990-жылы чыккан эмгегинде көрсөткөн. Биздин байкообузда 1990-жылдан 2000-жылга чейин Соң-Көлдө 2-3 жубу корукта уялап балапандарын басып чыгарган. Азыр алар уялаган жерлерге адамдардын тез каттоосу, анын ичинде балыкчылар, туристердин көбүрөөк болушу, мындай чоң өлчөм дөгү куш үчүн кыйындык туудуруп, тынчын алууда. 2015-жылы 30-июлда каркыранын бир гана жубун көрө алдык. Эгерде корук жерлерди коргоону колго албаса, каркыралар уялабай калышы мүмкүн.

Кашкалдак (*Fulica atra*) – көлдөн муз эрири менен учуп келишет. Бирок ал аба ырайынын шарттарына жараша болот. Алардын Соң-Көлгө учуп келиши Ысык-Көлгө байланыштуу болот, анткени анда кыштаган кашкалдактар уялоо үчүн Соң-Көлгө учуп келишет. Ысык-Көлдө кыштаган кашкалдактардын саны өтө эле көп, аларды жыл сайын кышкысын январь айында санаганда 22000ден 25000ге чейин жетет.

2008-жылы 6-июлда көлдүн батыш жагындагы «Каз уя» аралчаларында суу боюндагы калың өлөң чөптөрдөн уяларын байкадык. Алар өлөң чөптөрдөн жана ошол жерде өскөн балырлардын сабактарынан салынган. Жумуртканы ургаачысы менен эркеги алмак-салмак басышат, басуу аралыгы 25-30 мүнөткө уланып, бирөө басып жатса экинчиси тынымсыз тамактанат. Кээде уяны оңдоо үчүн чөптөрдү, өзгөчө балырларды алып келишет. Экинчиси аларды уяга төшөп, барган сайын уя бийиктеп, суудан көтөрүлүп турат. Уясына 5-8 чейин жумуртка тууп, өңү боз түстө болуп, күрөң майда чекиттери бар.

Балапандары өтө сак болушат, бир аз эле коркунуч туулса, өлөң чөптөргө кирип кетишет. 2008-жылы 13-октябрда Соң-Көлдө куштарды саноодо, суу тоңо электе көптөгөн сууда сүзүүчү куштар кездешкен. Алардын саны 45 миңге жетип, суу куштардын ичинен саны боюнча кашкалдактар көп болуп чыкты. Соң-Көл сууктаган сайын тоңуп, ал жердеги сууда сүзүүчү куштар Ысык-Көлгө кыштоого учуп кетишет.

Ала-моюн мойнок чулдук (*Choradrius dubius*) – Соң-Көлгө учуп келүүсү жана кетүүсү тууралуу маалыматтар аз. 2008-жылы 5-августта Батай аралдарында башка чулдуктар монгол мойногу ташырман жана кызыл буттуу чулдуктар менен бирге ала моюн мойнок чулдугунун экөөнү кездештирдик. 2015-жылы 29-июлда санак учурунда ала моюн мойнок чулдугунун экөөнү башка чулдуктар, чардактар менен бирге учуп жүргөнүн көрдүк.

Мойнокчулдугу – (*Charadrius hicticula*) бул куштун Соң-Көлдө кездешери тууралуу А. Кыдыралиевдин [9] эмгегинде маалымат жок. Ал эми «Кыргызстандын коруктарынын эмгектери» деген илимий эмгекте Каратал-Жапырык мамлекеттик коругу тууралуу А.К. Өскөнбаев менен Б.К.Чороев [10] макала жазып, анда мойноктордун саны Соң-Көлдө июль, август, сентябрь айларында 40-70-ке чейин кездешерин айтышкан. Бирок биздин көп жылдык байкоолорубузда мойнок чулдугун жолуктура алган жокбуз.

Монгол мойногу – (*Chorodrius mongolus*) көлдө 2008-жылы 5-июлда «Манас тулгасы» тушундагы жээкте 40ка жакынын көрсөк, 26-июль 2015-жылы сууда сүзүүчү куштарды саноодо 10нун гана кездештирдик, арасында быйылкы жылдагы балапандары да бар экен.

Деңиз мойногу (*Charadrius alexandrines*) – Соң-Көлдө 2015-жылы 26-июлунда «Батай» аралында башка чулдуктар менен бирге учуп жүргөн 2 мойнокту кездештирдик.

Ызгыт (*Vanellus vanellus*) – Соң-Көлдө аз санда кездешет, «Батай» аралынын чыгыш бөлүгүндө 8 особу кездешти.

Кызыл буттуу чулдук (*Tringa tetanus*) – Соң-Көлгө көп санда кездешүүчү, уялоочу куштардын бири. 22-июнь 2008-жылы «Каз уя» аралдарында тайыз өлөң чөптөрдөн 4 чаар ала жумуртка басып жаткан кызыл буттуу чулдукту байкадык. Биз жакындаганда алар тынчсызданып үн чыгарып тынымсыз учуп жатты. Ал эми 26-июль 2015-жылы корукта бул куштардын 150гө жакынын санадык.

Ташырман чулдук (*Actitis hypoleucis*) – Соң-Көлдө жүргүзгөн көптөгөн байкоолорунан кийин А. Кыдыралиев 1990-жылы көп маалыматтарды берген, бирок бул куштун кездешерин жазган эмес. Ал эми биздин байкообузда 2015-жылы 26-июлда «Батай» аралында таштуу жээкте 14 ташырман, башка чулдуктар ала моюн мойнок, деңиз мойногу менен бирге учуп жүргөнүн сүрөткө тартып алдык.

Эчки маарак (*Gallinago gallinago*) – ушул жылы Соң-Көлдөгү санакта суу боюнда куйманын өлөң чөптөрүнүн арасынан 2 эчки маарактын учканын байкадык.

Чоң шиш тумшук (*Limosa limosa*) – Соң-Көлдө «Каз уя» аралдарынан 2008-жылы август айында өлөң саздуу чөптөрдүн арасынан, катуу үн чыгарып айланып учкан 2 шиш тумшуктун тынчсызданганын байкадык, көрсө начар учкан эки балапаны бар экен. Ал эми бул кушту быйыл да «Батай» аралчаларында кездештирдик, экөө тынчсызданып, башка чулдуктар менен бирге учуп конуп, жүргөнүн байкадык.

Күмүш чардак (*Logus argentatus*) – Соң-Көлдө 2008-жылы 5-июлда «Манас тулга» тушунда «Каз уянын» эң узун аралында 16 күмүш чардактар, каткырыкчы чардактар, ак чардак менен бирге отурганын кездештирдик.

Ак чардак (*Logus ridibundus*) – башка куштарга салыштырмалуу көп санда кездешүүчү жана уялоочу куштардын бири. 2002-жылы 20-июнда ак чардактар «Каз уя» аралдарында 150гө жакын уяда чагалалар менен бирдикте уялаганы байкалды. Анда чардактын балапандары жаңы гана чыга баштаптыр, ал эми чагалалар болсо балапан басып жаткан мезгили экен. 2008-жылы 5-июлда «Каз уя» аралдарында 13 ак чардак катталган, 2015-жылы 28-июлда «Батай» аралында 300гө жакын ак чардактарды санадык. Аралдарда быйылкы жылы чыккан балапандар да көп экен.

Кара баш каткырыкчы чардак (*Larus ichthyactus*) – Соң-Көлдүн батыш жагындагы «Каз уя» аралдарында башка чардактар менен жээкте 10го жакын кара баш каткырыкчы чардактар отурганын байкадык. Арасында алардын балапандары да бар экен.

Дарыя чагаласы (*Stema hirindo*) – Соң-Көлдөгү келгин жана уялоочу куштарга кирет. 2002-жылы 20-июнда чардактар менен бирге дарыя чагаланын 102 уясын басып жатканын учурагтык. Ал эми бул жылы июль айында Батай аралдарында таштуу жээкте дарыя чагаласы 400 чардактар менен бирге жүргөнүн байкадык.

Ошентип Кыргызстанда Ички Тянь-Шандагы бийик тоолуу Соң-Көл көлү деңиз деңгээлинен 3016 м бийиктикте жатат. Көл уникалдуулугу менен айырмаланат. Көптөгөн сууда сүзүүчү жана суу боюндагы куштардын уялоосуна, эс алуусуна ыңгайлуу, жемге бай келет. Кийинки 20-30 жылдардын аралыгында Соң-Көл бир кыйла өзгөрүүгө дуушар болууда, көлдүн деңгээли төмөн түшүп, мурдагы аралдар толкундун таасиринен жуулуп, жок болуп кетти. Өзгөчө мурдагы «Каз уя» аралы толугу менен жок болуп кетти. Ал эми чыгышта жайланышкан «Батай» аралы көлөмү жагынан кеңейип, сууда сүзүүчү куштар үчүн ыңгайлуу шарттар түзүлүүдө. Андан сырткары адамдардын тийгизген таасири кеңейип, туристерди тосууда көл жээги боз үйлөргө толуп, куштар уялоочу жерлер тарып, автомашиналардын көбөйүшү, жээкте чаңдын көтөрүлүшү, балык уулоо, малдарды чексиз жайуу өз таасирин тийгизбей койбойт.

2002-жылга чейин Соң-Көлдө «Каз уя» деген 3 аралчада тоо каздарынын 1971-жылдары 30 жубу уялоочу, кийин жыл өткөн сайын суу соолуп, аралчалар жок болуп, аны менен бирге тоо каздары аз уялап калды.

Ошондуктан Соң-Көлдүн өзүн жана андагы жаныбарларды коргоо маселеси жакшы жолго коюлуп, тыянактуу иш алып баруу зарыл!

Адабияттар

1. Алдашев А.А. Биологиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. Русско-киргизский словарь биологических терминов. Фрунзе, 1987.- 410с.
2. Алдашев А.А. Биология терминдеринин жана айбанат аттарынын орусча сөздүгү. Бишкек, 1998.- 294 с.
3. Ботбаева М.М. Ботаника. Өсүмдүктөрдүн систематикасы. 1-бөлүм. Бишкек, 2003. – 244 б.
4. Гаврилов Э.И. Методика сбора и обработки материалов по количественной характеристике видимых миграций птиц // Методы изучения миграций птиц. – М., 1977.
5. Кадырова Б.К., Омуралиев Т. Каратал-Жапырык мамлекеттик коругунун кээ бир аймактарындагы жаныбарлардын түрдүк курамын тактоо жана аларга мониторинг жүргүзүү. Вестник КНУ им. Ж.Баласагына, вып. 5. Бишкек, 2013. – с.14-20.
6. Карташев Н.Н. Систематика птиц. М., 1974, 367 с.
7. Кыдыралиев А.К. Птицы водоемов Центрального Тянь-Шаня. Фрунзе: «Илим», 1973. - 117 с.
8. Кыдыралиев А.К. Птицы озер и горных рек Киргизии //АН Кирг. ССР. Ин-т биологии. – Ф: Илим, 1990. -238 с.
9. Кырчообаев А.С., Чороев Б.К., Осмонбаев А.К. Каратал-Жапырыкский государственный заповедник. В кн.: Труды заповедников Кыргызстана. Бишкек, 2005. – с.225-233.
10. Осмонбаев А., Чороев Б.К. Птицы водно-болотных угодий озера Сон-Куль. В кн.: Труды заповедников Кыргызстана. Бишкек, 2005. – с.233-235.